
Duch Milтона Friedmana*

Disidentské poznámky k nové sociální ortodoxii

DON KALB**

Utrecht University, Nizozemsko

The Ghost of Milton Friedman

Dissident remarks on the New Social Orthodoxy

Abstract: There is a new orthodoxy in social thought which claims that a) organised solidarity is undermined within national welfare states by individualism and b) globalisation undermines the social policy capacity of welfare states from without. I argue that this orthodoxy is based on untenable, 'thick' and teleological versions of modernisation theory. These versions assume that the family and the local community have been fully replaced by the national state and its associated individualism, and that the earlier solidarity functions of the classical welfare state are now fully dislodged by globalisation. Instead of proclaiming the wholesale substitution of one social regime (and scale of social organisation) with another, it is argued we could better study their continuous, though steadily restructured, intersection. If we do so, and we focus on the empirical interfaces of the household, the local community, the national state, and the world system, we arrive at different and less politically hopeless conclusions concerning the state of organised solidarity. Some such conclusions are drawn here.

Sociologický časopis, 1998, Vol. 34 (No. 1: 23-35)

Uplynulo již více než dvacet let od doby, kdy Milton Friedman a jeho chicagská škola nabídkově orientovaných ekonomů zahájili své vítězné tažení světem, napadající neefektivnost jednání sociálního státu a rigiditu obširné administrativní hierarchie a systému redistribuce. Jejich program se stal ústředním organizačním principem konzervativního odporu Thatcherové, Reagana, Pinocheta a jiných, méně radikálních kritiků poválečných sociálně občanských aliancí (stejně jako východoevropských zastánců šokové léčby). V té době však byli ekonomové na univerzitách téměř jediní, kteří se nadchli pro slogany typu Thacherové: „Neexistuje nic takového jako společnost“. Avšak v dnešní době, kdy načas vymizely radikálnější protřžní impulsy, přicházejí ke slovu hlasy z jiných oborů sociálních věd. Sociologové různého zaměření reagovali na globalizující a individualizující tendence zdůrazňované protřžními ideology zcela paradoxním až zvráceným způsobem, nyní však sami přispívají svou vlastní kritikou sociálního státu. Někteří však

*) Chtěl bych poděkovat holandské Nadaci Nielse Stensena a Ústavu věd o člověku ve Vídni za poskytnutí příležitosti pracovat na některých tématech zde zpracovaných. Tento příspěvek byl přednesen na konferencích ve Vratislavi a Essexu, za což děkuji Lezsku Koczanowiczovi a Bartu van Steenbergenu. Těžil jsem z poznámek Jacka Burgerse, Nico Wilterdinka, Barta van Steenbergena, Richarda Staringa, Marco van der Landa a Klause Nellena, kteří mne přiměli k napsání kritiky na úterní přednášky na IWM „Hranice solidarity“, vedené Christophem Sachsem.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. Don Kalb, Utrecht University, Department of General Social Sciences, Heidelberglaan 2, PO box 80.140, NL-3508 TC Utrecht, The Netherlands, e-mail kalb@iwm.univie.ac.at

pochybují o tom, že poválečný sociální svazek již minul, přestože jistě neprosazují systematický individualismus spojený s neregulovanou tržní společností.

Tyto kritiky ze strany sociálních věd kombinují dva základní principy argumentace: první vychází z toho, že veřejná podpora pro udržení solidarity v širokém měřítku je nevyhnutelně podkopána současným procesem individualizace a kulturní fragmentace; druhý princip předpokládá, že globalizace nutně vede k rostoucí nerovnosti ve vyspělých zemích a odstraňuje schopnost sociálních států politicky odpovědět na tyto nežádoucí trendy.

Je ironií, že právě v okamžiku, kdy se zdálo, že nadšení pro nabídkovou stranu ekonomie a neomezenou tržní regulaci uhasíná [viz např. Krugman 1966, Congdon 1997], začaly sociální vědy veřejně podporovat program politického ústupu, který, zatímco otevíral prostor mnohem méně nepřijemné rétorice, se nicméně nesl ve stejném, obecném duchu. Tento program byl předkládán buď v masce optimistického liberalismu s neoklasickou podporou,¹ anebo častěji ve formě komunitariánstvím inspirované kritiky moderního sociálního státu a s ním spojeného „nezastíraného“ individualismu, který prosazoval minimální péči [Etzioni 1995, Glazer 1988]. Tato vize také v současnosti sytí nejrozsáhleji podporovaný politický program v Evropě: nepřiliš nadšené akceptování historické nevyhnutelnosti politického ústupu. Ze všech praktických důvodů se zdá, že globalizace a individualizace připravují cestu nové ortodoxii. Tato nová ortodoxie evidentně dovoluje politické třídě dosáhnout všech svazků a kompromisů, které potřebuje, naproti tomu sociologům pomáhá získat zpět část vlivu, ztraceného ve prospěch přívrženců neregulovaného trhu.

Není nutné popírat adekvátnost a relevantnost slabších verzí této nové ortodoxie. Ty totiž ukazují na osvobozující a diferenciací posuny ve vyspělých sociálních státech během poslední generace a následně volají po patřičných adaptacích v režimu sociální politiky, stejně jako ve vztazích mezi místní, národní a nadnárodní kontrolou. Já jsem však přesvědčen, že existuje pádný důvod k vážným pochybám o základních premisách nové ortodoxie. Tvrdím, že individualizace ani globalizace nejsou tak nepochybnými a svrchovanými sociálními silami, za jaké jsou často označovány; že nevedou nutně k důsledkům, za jaké se činí odpovědnými, včetně oslabování organizované solidarity; a že rozhodně potřebujeme nové koncepty a způsoby náhledu na základní sociální procesy podporující soudobé sociální změny v západních společnostech, včetně průvodní politické praxe.

1. Individualismus versus solidarita? Nebo otázka komunity?

Po nových způsobech myšlení je voláno zejména představiteli nové ortodoxie v souvislosti s párovými koncepty solidarity a individualismu. Problém je však v tom, že se tyto koncepty chápou vesměs jako bipolární, kdy se oba póly navzájem vylučují – individualismus brání solidaritě a naopak. Nová ortodoxie vychází z teorie modernizace devatenáctého století a přináší s sebou všechny „zhoubné postuláty“ s ní spojené [Tilly 1984].

¹) Někdy inspirovanou pracemi autorů, jako je Ulrich Beck [1986], a časopisu *Theory, Culture, and Society*.

Článek Christopha Sachsse [1997]² je dobrým příkladem. Může být považován za více méně reprezentativní pro novou ortodoxii jako celek.

Stejně jako ostatní myslitelé, trvá Sachsse na tom, že individualizace napomáhá erozi veřejné základny organizované solidarity v pokrokových sociálních státech. Já však nevidím nic zavádějícího na široce empirické a dostatečně popsané představě růstu osobních svobod během poslední generace (pokud nezapomínáme, že byly vždy pro některé větší než pro jiné a rozvíjely se v určitých doménách více než v jiných). Problémy však nastaly, když se koncepty individualizace staly osnovou klasického modernizačního paradigmatu jako v Tönniesově projektu *Gemeinschaft und Gesellschaft*. Za prvé se tehdy individualismus dostává do ontologické opozice vůči solidaritě a za druhé solidarita, jako základní organizující princip lidské společnosti, je považována za nástroj rozšiřování individualistických způsobů sociální organizace, lidského života a způsobu myšlení, jak je shrnuto v klasické charakteristice moderní občanské existence jako mentálního stavu hyperindividuální anatomie Louise Wirtha [1938].

Sachsse, který sleduje tento postup, a proto musí dojít k závěru, že všechny formy solidarity v moderních společnostech jsou odsouzeny k zániku. Předpokladem solidarity, jak vskutku explicitně argumentuje, jsou malé, homogenní komunity a rodiny a nemůže být vyžadována po byrokratickém státě, složeném z vysoce heterogenní populace. V souvislosti s tím, jak rodina a komunita ztrácejí svůj uzavřený charakter tradičních společností ve prospěch moderně organizovaných společností, se legitimní základna pro solidaritu, která je „...podmínkou toho, že pluralita vystupuje jako jednota“, nevyhnutelně vytrácí. V souladu se zásadami tradiční modernizační teorie Sachsse podotýká, že formy solidarity vyžadují od jednotlivců, aby „...nejednali ve svém soukromém zájmu, přinejmenším v určité časové periodě“, a že solidarita je nutně podmíněna „...sdílenými normami a hodnotami a široce shodnými materiálními životními podmínkami“. „Solidarita a komunita“, uzavírá Sachsse, „jsou neoddělitelně propojeny.“ Jestliže vymizí organická komunita, altruismus jako způsob myšlení se začne vytrácet a s ním i ochota podporovat jakýkoliv „umělý“, široký a závazný systém organizované solidarity.

Jedná se o základní argument, který vylučuje otevřenější a dynamičtější způsoby náhledu na sociální život. Rodiny, primární vztahy a komunity byly vždy a všude strukturovány širší závislostí na výměně, vybírání poplatků, na zákonu a administrativě. Chování jednotlivců je vždy vsazeno do rámce úzké sítě domácností, rodin a přátel a tyto primární struktury jsou naopak vždy sladěny a formovány silami státu a ekonomiky. V rámci tohoto komplexu a dynamické struktury dochází k neustálému vyjednávání o syntézách mezi individuálními svobodami a solidárními povinnostmi jednotlivců, jak ukazují výsledky výzkumu prováděného na rodinách a domácnostech. Sachsse, jako tolik autorů píšících o individualizaci a sociálním státě, se podepisuje pod naivní a zjevně romantické názory na tradiční rodinu a venkovskou nebo řemeslnickou komunitu jako na uzavřený svět vzájemné pomoci a družnosti, názory, které byly bohatě falzifikovány antropologickým a historickým výzkumem. Místo abychom postulovali všeobecné potlačení malé, solidární a důvěrné sociální jednotky širokým, individualistickým a anonymním moderním sociálním prostorem, máme raději studovat rozvíjející se principy jejich

²) Sachsseho stať byla původně přednesena jako „úterní přednáška“ na IWM a objevila se v [Sachsse 1997].

průsečíků.³ Právě zde vytane znovu na mysli otázka politiky, jak správně poukázal Ira Katznelson [1988]. Průsečík mezi domácností/rodinou, státem a ekonomikou je historickým ohniskem lidského zájmu, politické mobilizace a formální regulace, doslova vitální aréna politiky, která je jednoduše vymezena tezemi o individualizaci v jejich silné podobě.⁴

Při studiu formulací Christopha Sachsse se pozastavíme nad tím, zda by sociální a historické podmínky solidarity mohly být viděny jako daný stav. Antropologické a historické zkoumání komunit ukázalo, že místo podmínek, která jednoduše vládnou mezi lidmi, to může být lépe chápáno spíše jako dynamický nárok mezi soubory lidí, který se může nebo nemusí uskutečnit, a to v závislosti na povaze vazeb a mocenských vztazích i jejich vzájemného poměru.⁵ Další otázka je, zda takto koncipovaná komunita nutně předchází solidaritu nebo zda může příčinný vztah fungovat jiným způsobem. Studie venkovských komunit, třídních a národních formací tak často podtrhly skutečnost, že společné rysy a sdílené hodnoty nejsou nikdy jednoduše dány. Naproti tomu historicky mají často tendenci být výsledkem kolektivní činnosti orientované na zájmy, a to buď elit, nebo širší veřejnosti nebo obou.⁶ Toto vede k protikladnému závěru o organizované solidaritě a komunitě: organizovaná solidarita vždy dokazovala vysoce efektivní, ačkoli ne nevyhnutelně příjemné, prostředky k formování a reprodukci kterékoliv komunity.

Dochází k systematickému podceňování síly lidského jednání a politické vůle (za jistých podmínek a v rámci určitých limitů) ve vytváření obecnějších identit v současných teoriích o individualizaci a kulturní fragmentaci. Zatímco autoři v rámci nové ortodoxie ochotně nadsazují celistvost „tradičních“ identit, jsou *a priori* předurčení k nezdaru, co se týče uskutečnitelnosti občanských identit v moderních společnostech. Zejména nesmyslně se jeví občas dramatizovaný stupeň migrace, mobility, násilí, vykořisťování a marginalizace v „předmoderních“ dobách. Koherentní tradiční identita, jejíž vizi prezentuje nová ortodoxie, je historickou výjimkou, kterou je možno nalézt spíše v poklidném, malém městě buržoazní Nové Anglie kolem roku 1830 než v mnohonárodnostních, časně moderních Antverpách, Sarajevu devatenáctého století nebo četných protoindustriálních regionech Evropy mezi lety 1700 a 1950 od Alp, přes Brabant, až po sever Skandinávie.

Nakonec moje polemika se Sachssem (a s převážnou částí nové ortodoxie) dospívá k jeho nekritickému přijetí holistického názoru na komunitu i kulturu, který se navrácí zpět k Herderovi a německým romantickým tradicím. Jako mnoho dnešních antropologů mám tendenci přemýšlet v termínech „skromného“, méně hřejivého, skeptičtějšího a instrumentálního pojetí komunity. Ať už to Sachsse zamýšlel nebo ne, jeho komunita pracuje jako primordiální hnízdo, chránící čerstvě narozená ptáčata svým teplem a plně reprodukcí predispozice druhu. Je neadekvátní pro popis fungování reálné „tradiční

³) K dispozici je množství výzkumů této problematiky. Udávám pouze obecné odkazy [Anderson 1980; Anderson, Bechhofer a Gershuny 1994; Tilly a Scottová 1978; Coontzová 1988, 1992; Seccombe 1992, 1993] a dvě podnětné případové studie [Harevenová 1982, Kalb 1997].

⁴) Průsečíku státu, ekonomie a rodiny věnuje mnoho pozornosti časopis *Social Policy*.

⁵) Nejpodnětnější jsou zde práce o antropologii uvažované politické ekonomii [Carbonella 1996, Rebel 1996, Sider 1986].

⁶) Dokonce autor tak se zajímající o kontinuitu imaginárních komunit, jako Anthony Smith je připraven připustit jak moc [Smith 1995, Gellner 1983, Hobsbawm 1990]; o formování třídy viz dále [Hanagan 1981, Kalb 1997].

munity“ a nepomáhá zachytit reálně existující pocity sounáležitosti a identifikace v moderních městských společnostech.

Měli bychom si dát pozor, abychom nebrali představy o komunitě tak, jak se předkládají. A také bychom měli zabránit volbě mezi vizí člověka jako kulturně založeného nebo anomického jednotlivce. Mezi těmito extrémními představami existuje ještě celý empirický svět. Komunity, stejně jako lidé, kteří je vytvářejí, jsou vždy v pohybu, rozdělené, bojující; skupiny a jednotlivci je ustavičně opouštějí i jsou mobilizovány k jejich ovládnutí. Z tohoto důvodu se koncepce komunity stala v sociální analýze jakousi obsesí.

Tuto část bych chtěl uzavřít dvěma empirickými pozorováními. Za prvé je demografický problém teorie individualizace často špatně chápán. Podporuje názor, že nejjasnější empirickou oporou postupující individualizace je rostoucí počet malých a jednočlenných domácností v západních zemích. Výskyt takovýchto domácností nelze zpochybnit, ale skladbu a význam tohoto faktu jistě ano. Empirický důkaz nepodporuje tvrzení, že právě toto může být označováno za „individualizaci samu o sobě“, individualismus jako chtěný a oblíbený způsob myšlení. Při podrobnějším zkoumání dojdeme ke zjištění, že přibližně polovina jednočlenných domácností je tvořena staršími osobami, jejichž partneři zemřeli. Toto může být těžko měřítkem individuálního osvobození. Většina ze zbývajících poloviny sestává z mladých lidí, kteří hledají partnera, ale z důvodů spojených s prací a bydlením nebyli dosud úspěšní ve vytvoření konsolidované dvoučlenné domácnosti. Toto se vztahuje ke stále čtenějšímu pozdnímu momentu, ve kterém nováčci na trhu práce a bydlení mají příležitost získat stabilní pozici, a to souvisí s neochotou žen vzdát se práce a vzdělání a akceptovat podřízenou pozici mužských protějšků. Z těchto demografických poznatků nelze usuzovat, že jsme vstoupili do fáze hyperindividualismu, ve které zájem o ostatní – kromě forem konzumních aktů – mizí.

Za druhé, tato situace pomáhá vysvětlit, proč – na rozdíl od očekávání nové ortodoxie – sociální stát se svým rozsáhlým systémem přerozdělování zůstává tak široce podporován občanskou většinou, a to jak v západní, tak východní Evropě.⁷ Tato většina zřejmě chápe, že bez všeobecné a solidární infrastruktury a bez náležité regulace by proces zvyšující se marketizace odstranil podmínky, za kterých je možno rozumně vyvažovat konfliktní tlak zaměstnání, domácnosti a přežití. Neboť pokud existuje (ve slabém pojetí), individualizace potřebuje sociální stát, jestliže se jeho uvolňující aspekty nemají zvrhnout ve svůj protiklad. Kontinuální podpora potvrzená volbami signalizuje, že tomuto základnímu faktu je věnována široká pozornost, spíše než obavám ze změn mezi privilegovanými vrstvami, které v tom spatřují neoliberalové.

2. Globalizace versus sociální stát? Je solidární politika ještě možná?

Nová ortodoxie týkající se sociálního státu předpokládá, že solidarita je zevnitř erodována individualizací a fragmentací a simultánně z vnějšku oslabována ekonomickou globalizací. A právě tak jako individualizace je chápána jako dlouhodobý, přirozený vývoj, je rovněž globalizace viděna jako lineární a autonomní proces bez subjektů.

Nehledě na jeho konečnou podobu, jsou s tímto pohledem spojeny nejméně tři vážné problémy. Za prvé je zde globalizace opět brána „en bloc“ (Tilly) jako nediferencovaný fenomén. Druhý problém se týká předpokladu, že tento proces nemá žádné aktéry a je zcela vytlačen z jakékoliv formy veřejného působení. A za třetí, opět v analogii s in-

⁷) Viz např. [Fergcová 1996].

dividualizací a rodinou/komunitou není zde žádné zhodnocení střetu a souhry, restrukturační funkčního rozdělení mezi sociální instituce, jako je národní stát a světová ekonomika v průběhu času, je zde vyjádřen pouze názor na výslednou převahu. Stejně jako problém individualizace a solidarity, jsou globalizace a sociální stát viděny jako proces s nulovým výsledkem. Zatímco individualizace ničí politickou vůli pro solidaritu, ekonomická globalizace musí zahubit nutnou politickou kapacitu.

Nová ortodoxie předpokládá, že doba autonomie sociálního státu vycházela ze širokého národního charakteru ekonomiky dané doby. Avšak národní ekonomická autonomie nikdy neexistovala, ani ve dvacátém století, ani předtím, jak nám ukazují studie o světovém systému a mezinárodní politické ekonomii. Fakta navíc naprosto nepodporují názor, že míra otevřenosti a integrace trhu pokročilých rozvinutých národních ekonomik by se náhle stala subjektem hluboké kvalitativní změny. Naproti tomu nám však ukazují, že jsme pouze na začátku v procesu přibližování k otevřenosti ekonomik, která byla před první světovou válkou. Takto je zdůrazněn fakt, že vzestup sociálních států historicky koincidoval se stupněm ekonomické internacionalizace, který se minimálně rovná stupni prokázanému v dnešních dnech [Bairoch 1996; Bairoch a Kozul-Wright 1996; Hirst a Thompson 1996; Hirst 1996; Kalb et al. 1997]. Toto je silný argument proti koncepcím nulového výsledku.

Podle většiny relevantních indikátorů nevystupuje současné období v historii jako unikátně globalizující perioda. Ekonomové, kteří brání tento idol, by se měli zapsat do povinného kursu dějin ekonomie. Jejich paměť je příliš krátká. V letech 1950-1973, neoddiskutovatelně zlaté době sociálního státu, se světový obchod jako podíl světové výroby zvyšoval s průměrným ročním přírůstkem 9,4 % po celé čtvrtstoletí [Ruigrok a van Tulder 1995]. Tato úroveň zásadně poklesla v sedmdesátých letech a znovu byla dosažena v roce 1994. Ekonomové a politici mají sklon být pyšní na tento fakt, ale v současnosti neexistuje žádná předpověď, která by zaručila, že stav bude udržen i v následujícím čtvrtstoletí. Růst světového obchodu nemá nevyhnutně limitující vliv na uspořádání sociálního státu a naopak.

Často se tvrdí, že současné podmínky světového obchodu nemohou být srovnávány se situací před sedmdesátými lety. Panuje názor, že od té doby vzestup asijských tygrů a dalších zemí s nízkými mzdami znovu podnítil ostré soupeření ve mzdách mezi Západem a těmito novými příchozími [viz např. Wood 1994]. Avšak – v závislosti na výpočtu – má dovoz ze třetího světa a nově industrializovaných zemí hodnotu někde mezi 3 a 20 % z celkového dovozu do vyspělých sociálních států. Převážná část obchodu, nějakých 75 %, se odehrává mezi rozvinutými zeměmi, a s výjimkou USA dokonce v rámci regionálních bloků [Bairoch 1996, Hirst 1996]. Navíc exportní tygři s rozsáhlým přebytkem své platební bilance jsou stále nuceni zhodnocovat svou měnu. V souvislosti s tím se úroveň mezd např. v Jižní Koreji rapidně blíží úrovni ve Velké Británii. Naše mzdy a natož naše výhody „jsou stanoveny v Pekingu“ (Richard Freeman). Import ze zemí s nízkou mzdovou úrovní není argumentem ani pro protekcionismus, ani mzdové restrikce nebo ústup sociálního státu v rozvinutých zemích.

Argument podporující globalizaci je často založen na pozoruhodné expanzi přímých zahraničních investic od roku 1980. Ty opravdu rostly 3,5krát rychleji než obchod se zbožím. Toto je signifikantní, obzvláště když se podíváme na země, ze kterých kapitál přichází. Nemůže to ale vést k argumentu, že rozvinutý svět prožívá bezprecedentní kapitálový rozlet. Znovu zdůrazňuji, že převážná část přímých zahraničních investic zůstává

uvnitř rozvinutých zemí. Jen 25 % z nich jde do rozvojových nebo nově industrializovaných zemí, z nichž Čína je zdaleka největším příjemcem. Kapitál, který směřuje do Číny, pochází převážně z Japonska a od čínských emigrantů. Paul Hirst uvádí, že západní kapitál dělá chybu, jestliže hledá oblasti nízkých mezd [Hirst 1996]. Historický výzkum navíc ukázal, že současný objem přímých zahraničních investic je víceméně shodný s úrovní před první světovou válkou [Bairoch 1996].

Obchod a přímé zahraniční investice mohou podpořit závěr, že široká solidarita, organizovaná rozvinutými sociálními státy, se stává neudržitelnou. Místo „reálné“ globalizace, termínu naznačujícímu, že svět se stává jediným obrovským ekonomickým hřištěm, modely internacionalizace obchodu a expanze přímých zahraničních investic ve skutečnosti ukazují něco jiného. O co ve světě obchodu zjevně jde, je regionální seskupování a specializace [Ruigrok a van Tulder 1995]. Obojí, obchod i přímé investice zůstávají z valné části v hranicích širších regionálních ekonomických zón EU, NAFTA a ASEAN. Místo globalizace *tout court* však indikují rostoucí integraci velkých světových regionů. To znamená, že všeobecný blahobyt evropských zemí a jednotlivé kultury trhu práce Evropy nemusí být neustále přehodnocovány ve světle východoasijských nebo amerických zkušeností. Světové regiony mají podstatnou míru volby.

Avšak globalizace je absolutně adekvátní termín pro popis současných finančních trhů, obzvláště měnových. To není přirozený vývoj. Je to výsledek série odpovědí na krizi Bretton Woodského systému od začátku sedmdesátých let: jedná se o deregulaci finančních trhů v New Yorku a Londýně v osmdesátých letech následované stejným krokem v ostatních finančních centrech a o zrušení národních regulací vývozu měny⁸ (další důležitou reakcí bylo vytvoření EMS následované Evropskou unií a navrhovaným ECU). Jak to působilo na moderní sociální státy? Argument, že zde stát ztrácí řídicí moc, je odůvodněným. V Bretton Woodském systému existovaly plovoucí směnné hodnoty měn a jedině dolar byl napojen na hodnotu zlata. Možnost národních bank manipulovat hodnotou měny byla po pádu dohody z Bretton Woods ztracena. Hodnota měn byla nyní vydána na milost globálním trhům, operujících mezitím s dobře známým, ale ještě nepředstavitelným objemem jednoho triliónu dolarů denně. George Soros ukázal, že žádná národní banka, dokonce ani Bank of England, podporovaná Bundesbankou, není schopna ubránit svou měnu, jestliže ji trhy negativně ocení. Připomínám nedávný případ Malajsie, kde individuální ekonomika nebyla schopna zavést bariéry finančního toku, jestliže byl již započat.

Avšak implikuje to, že organizovaná solidarita není již déle životaschopná? Ne zcela. Znamená to, že sociální státy musí udržet víceméně zdravý rozpočet, že mechanismus výhod musí být používán konzervativně, že musí být aplikovány zákony tvrdé měny, že platební bilance musí odrážet hodnotu měny atd. To vše může být méně příjemné, stejně jako jsou méně uspokojující ostatní předsudky trhu s cennými papíry, ale to nevede k závěru, že by měly být sociální výhody zkráceny nebo že vyšší úroveň sociálních jistot v jednom státě se musí přizpůsobit nižší úrovni ostatních [Hirst 1996, Kalb et al. 1997]. Sociální dumping není finančními trhy vynucován, ale mnohé může napovědět, když právě ony začnou být nespokojeny s finančními indikátory země.

⁸) Pro teoreticky a historicky poučené zpracování viz [Arrighi 1994].

3. Možnosti financování versus rovnost. Otázka politiky

Termíny individualizace a globalizace, pokud jsou použity v oslabeném významu, popisují rozporné aspekty současných sociálních posunů, ale jsou nám jen málo nápomocné, když dojde na vysvětlování ústředních rysů a kauzálních mechanismů celé epochy. Nesou na sobě nevymazatelnou známku úsilí devatenáctého století vytvořit sociální vědy a oddělit je od ekonomie: v širokém měřítku došlo k opominutí vlivu politiky a veřejnosti. Při zobrazování zákona podobnému bezsubjektivnímu přesunu od jednoho pólu sociálního rozvoje k druhému nás často zanechávají v paralyzující a ne nezbytné situaci s nulovým výsledkem. Tato mapa je špatným průvodcem pro orientaci i jednání v rychle se měnícím světě.

Co se v této diskusi jeví jako opakovaně jasné zjištění, je, jak jsou sociologové omezeni svým zaujetím národní úrovně. Přestože tak snadno postulovali myšlenky o globalizaci a individualizaci, poskytují nám nakonec jen velmi zklamáníhodný pohled na to, co se ve skutečnosti děje jak v mikrosféře domácností a sociálních sítí, tak na mezinárodní úrovni ve světovém měřítku. Pochopitelně dospívali obtížně k závěrům, jak mohou být tyto sféry propojeny a jak může struktura sociálního státu ovlivňovat jejich vazby. Dle mého názoru by mělo alternativní porozumění a méně ústupový politický program začít právě těmito otázkami.

Snad jen s výjimkou finančních trhů je globalizace zavádějící termín pro popis procesu transnacionální restrukturalizace, kterou je možno lépe definovat kombinací pojmů financovatelnosti a regionalizace. Podrobnější pohled na mezinárodní trh a investiční tok nám prozradí, že jsme svědky zániku světa ovládaného americkým kapitálem a vzniku multipolárního světového systému, ve kterém se Evropa a Japonsko staly hlavními mocenskými centry a ovlivňují se navzájem [Bairoch 1996]. Spíše než pouhá akcelerace mezinárodních investičních toků je důležité jejich odlišné složení a původ. Jak jsme navíc viděli, hlavní podíl těchto transakcí zůstává v „domácích“ regionech. Toto je základ pro dnešní úspěchy v regionální integraci v Evropě, Asii i Americe.

Když jsou regionální uskupení propojena na vrcholné finanční, technologické, obchodní a politické úrovni, vykazují současně vzájemné soutěžení a rivalitu. Na jedné straně vytvořili čelní představitelé těchto zemí uskupení G7 a pokračují rovněž ve spolupráci v rámci OSN, MMF a Světové banky. Zároveň ale budují a rozšiřují své regionální aliance (EU, ASEAN, NAFTA). Tím se stává nový nadnárodní systém nestabilní konfigurací udržované regionální integrace, zesilujícího se soupeření mezi světovými regiony a stále komplexnějšího úsilí v globální koordinaci vznikajících konfliktů.

Ve významné a podnětné studii nabídl Giovanni Arrighi myšlenku, že od svého vzniku v šestnáctém století byl světový systém opakovaně svědkem vzestupů a pádů dominujících mocností, jako se později dělo s USA.⁹⁾ Jeho dlouhodobý rámec je poučný. Dovoluje vyzvednout „pravidelné“ rysy naší „nové“ mezinárodní situace. Ukázal, jak byly po období stabilní hegemonie jinde napodobeny a zlepšeny technologie (politická, vojenská, ekonomická atd.) jednotlivých hegemonů (Nizozemí, Anglie, USA), a tak vyvolávaly prudkou rivalitu a soutěžení na trzích, takže nakonec destabilizovaly systém ve velkém měřítku a nastolovaly přechodné období mezinárodní nestability spojené s urychlením rozsáhlých sociálních a technologických změn.

⁹⁾ [Arrighi 1994]; o financovatelnosti viz dále [Philips 1994].

Arrighi zdůrazňuje, že jádrem každého z těchto přechodných období byla financovatelnost dřívějšího majetku. To umožňovalo přesun investic a zdrojů z devalvovaných regionů a aktivit do profitujících oblastí, proces, který byl často popisován v užších ekonomických aspektech jako „tvořivá destrukce“. Arrighi mocně argumentuje, že svět momentálně prodělává právě takovou fázi financovatelnosti, způsobenou a zesilovanou silící konkurencí. Doprovodné úsilí regionálních formací by mělo být považováno za komplikovaný způsob vedoucí k růstu finančních i obchodních toků a vyjednání podmínek, za kterých mohou být tyto toky převedeny na vnitřní rozvoj regionu.

Financovatelnost a nadnárodní restrukturalizace historicky nejen podnítila zvýšenou rivalitu mezi teritoriálními silami a světovými regiony, ale také způsobila zintenzívnění soutěže mezi jednotkami a aktéry těchto teritorií. Současně s tím, jak dochází k restrukturalizaci národního důchodu, zisků společností a příjmů rodin, je nutno hledat nové způsoby jejich reprodukce, což se navíc odehrává v nepředvídatelných a nejistých podmínkách. Toto vystupňované soutěžení přispívá samo o sobě k všeobecné akceleraci vývoje sociálních změn, ke zvýšenému zájmu o financování a k prohlubování sociální nerovnosti mezi jednotkami.

Bohatě popsané změny ve světě obchodu a rozsáhlé byrokracie od začátku osmdesátých let jsou nejlépe dokumentovanou ilustrací tohoto procesu. Turbulence na mezinárodní scéně donutila podniky (a později státy) zavést novou prostorovou dělbu práce, postfordistické formy produkce, outsourcing, aplikaci informačních technologií a telekomunikací, zvýšit úsilí ve výzkumu a rozvoji, strategické aliance a fúze. Toto jsou odpovědi na zvyšování kompetitivnosti, předvídatelnosti a turbulence trhů. Podnikové hierarchie byly rozbity na malé, samostatné obchodní jednotky, zaměstnávající dobře placené a vysoce schopné kádry. Vedoucí pracovníci, chápající nástroje restrukturalizačních strategií, měli šanci si garantovat ještě větší výdělků, a finanční trhy se stále více zapojovaly, aby jim poskytly potřebný kapitál.

V tomto procesu došlo k vývoji vysoké míry nezaměstnanosti méně odborných výrobních dělníků, stejně jako ve vrstvě starších a méně kvalifikovaných úředníků a manažerů. Po nově příchodích na trh práce byla požadována stále lepší doporučení, přestože byli nuceni flexibilně přijímat proměnlivá zaměstnání, a cesta k získání lepší a stabilní práce byla dlouhá. Většina z nich se nikdy nedostala na úroveň funkcí, pro které měli vzdělání, a museli se naučit počítat s pouhou možností dočasné práce, pokud ne přímo s jejím permanentním hledáním. Nezaměstnanost a pomalý růst zvyšovaly výběrové požadavky zaměstnavatelů a snižovaly šance pro všechny kromě těch nejlepších. Tím byly okrajové skupiny s nižší odborností z trhu práce vyloučeny a znovu poznávaly v rozvinutých sociálních státech bídu.

Toto je moje stanovisko: každodenní vliv nových marginalizujících, vylučujících, vyvlastňujících a fragmentujících sil, který se tvoří v úrovni světového systému, je silně zprostředkovaný vlastními institucionálními kapacitami a tradicemi sociálních států, včetně politické vůle jejich občanů. Toto je okamžik návratu potlačeného: solidární politiky vzdálené tomu, aby byla prohlášena za přežitou díky globalizaci a individualizaci, která se stala klíčovým přínosem při zplnomocňování občanů, rodin a komunit tváří v tvář nestálým silám globální restrukturalizace. Nedávná vítězství levice ve Francii a Anglii a její pokračující přítomnost v jiných vládách podtrhuje široké veřejné uvědomění si tohoto faktu.

Podívejme se nejprve na nerovnost. Zatímco síly globální restrukturalizace jsou v mnoha zemích podobné, můžeme ukázat, že výsledky vyjádřené pomocí nerovnosti příjmů se signifikantně liší, což však není ve vztahu k rozdílu v otevřenosti ke světové ekonomice. Naopak: více otevřené, malé národy jsou úspěšnější ve využívání rovnosti než ekonomicky nezávislé, větší státy. Rozsáhlý výzkum ukázal, že tyto výsledky závisí na politické a institucionální intervenci. Dlouhodobý západní trend k vyrovnání příjmů mezi jednotlivými třídami se zastavil, či dokonce převrátil v rámci celé OECD (pouze s malými výjimkami). Ale tam, kde sociální stát vytyčil univerzální opatření sociálního zabezpečení (v protikladu k systémům privatizovaného pojištění), vysokou minimální sociální úroveň, progresivní daňový systém a centralizované smluvní struktury pro zaměstnavatele a zaměstnance, výsledky vykazovaly mnohem menší nerovnost než ve státech jako Nový Zéland, Velká Británie nebo USA, kde takovéto instituce neexistují nebo správně nefungují [Atkinson, Rainwater a Smeeding 1995; Hartog 1996; Kalb et al. 1997; Wilterdink 1995].

Často je zastáván názor, že v současnosti existuje nevyhnutelná souvislost mezi růstem práce a rovností. Některé země, jako je USA nebo Velká Británie, preferují snižování mezd a sociálních standardů za účelem vytvoření dodatečných, nízkě ohodnocených pracovních míst, čímž znovu zavádějí kategorii pracující chudiny. Státy jako Německo si naproti tomu udržují své preference sociální rovnosti údajně na účet zvyšování počtu pracovních míst. Nedávný výzkum OECD však nepodpořil všeobecnou hypotézu, že větší mzdová nerovnost produkuje více pracovních míst [*Employment...* 1996]. Nizozemí a Švédsko je toho dokladem. Zatímco je udržována standardní úroveň, přehodnocují tyto země zákony pracovního trhu a širšího institucionálního ovzduší. Tím realizují velmi uspokojivý růst pracovních míst.

Současné síly globální restrukturalizace nutně vyžadují vytvoření nových forem aktivní sociální politiky zaměřené na mezičlanky mezi individuálním člověkem, rodinou a pracovním trhem. Tyto formy intervence by měly kromě pasivního udržení příjmu zabezpečovat alespoň tyto dvě věci: pomoci zvyšujícímu se počtu domácností se dvěma příjmy sladit práci s rodinou poskytnutím flexibilní denní péče za nízkou cenu; a dále poskytnout přístupnou a dobře zabezpečenou veřejnou infrastrukturu pro celoživotní vzdělávání a trvalou rekvalifikaci.¹⁰ Tyto podmínky nebyly vždy řádně organizovány trhem samotným. Rodiny zcela nevymizely, jak se obávali teoretikové modernizace. Mikroformy solidarity a podpůrná síť, jako jsou rodiny a přátelé, se staly esenciální pro lidi, kteří jsou nuceni se potýkat s nestabilitou a silami vyrazujícími je ze společnosti [MacFate et al. 1995]. Současné sociální státy by se měly důsledně přeorientovat na to, aby napomohly těmto podpůrným sítím v jejich činnosti.

Turbulentní trh a rychlý krok sociálních změn, spojený s globální restrukturalizací, potřebuje místo státu s minimálním sociálním zajištěním univerzální sociální programy. Ty by měly zahrnovat všechny občany a ne pouze chudé, protože riziko podstupuje každý. Je však jasné, že by v první řadě na deprivované skupiny měly být zaměřeny programy pomoci v oblasti základního vzdělání, odborné kvalifikace a možnosti spojení pracovních a domácích povinností. Duncan et al. [1995] předložili zajímavou studii, která ukazuje, že sociální státy poskytující obsáhlejší sociální zajištění jsou mnohem

¹⁰) Viz zvláště Esping Andersenův úvod „After The Golden Age? Welfare State Dilemmas in a Global Economy“ v [Esping Andersen 1996].

úspěšnější v pomoci rodičům s dětmi ohrožených chudobou než rudimentární sociální státy. Zatímco v USA a Kanadě je zhruba 20 % rodin registrováno jako chudých a z toho necelým 15 % se podaří úspěšně se z chudoby vymanit, ve Švédsku a Nizozemí jsou tato čísla 2,7 % a 36 % (resp. dokonce 44 % v Nizozemí). V důsledku toho je v těchto zemích procento chudých rodin, které i po třech letech zůstávají zařazeny do této skupiny, podstatně nižší.

Vedle důležité otázky sociální spravedlnosti je základní politický problém státu s minimálním sociálním zabezpečením tento: nutně potřebuje programy zaměřené na specifické skupiny. Tento fakt je podkladem neustálých veřejných diskusí o tom, které skupiny si tuto podporu zaslouží a které nikoliv. Slabé uspořádání sociální pomoci je proto kontinuální hrozbou základní občanské solidaritě a integraci. Vytváří více etnických a kulturních napětí, než může vyvolat jakýkoliv příliv imigrantů.

V některých historických obdobích, jako byly např. v padesátých a šedesátých letech, byly sociální státy schopné růstu i za podmínek rapidní expanze mezinárodního obchodu a vystavení tržním mechanismům. Historický výzkum dokonce ukazuje, že dobře fungující mezinárodní režimy byly schopny častěji položit základ pro expanzi národní politiky [Arrighi 1994, Murphy 1994]. To podtrhuje fakt, že solidární politika se nezastavila na hranicích současného sociálního státu. EU je toho dokladem. Místo ústupu ze všech oblastí politiky ve jménu globalizace a individualizace je potřebné občanské hnutí, lidová fronta nebo cokoliv, co připomíná politikům na celém světě, že by neměli kolektivně vycouvat z daňové oblasti a regulace trhu. Evropská levice by zde měla být mnohem více explicitní a usilovat o vytvoření potřebných aliancí, aby mohla formulovat hlavní otázky, týkající se jak růstu, tak rovnosti. Místo aby se skláněla před finančními kruhy Londýna, musí EU začít organizovat sociální chartu, která bude regulovat pracovní dobu, bezpečnost práce a minimální mzdu, která musí zajistit výběr daní národních států tváří v tvář transnacionálním korporacím. Musí přimět množící se daňové ráje, aby se vzdaly svých parazitických praktik [Martin a Schumann 1996]. A měla by zabránit bankéřům diktovat extrémní a vysoce nezdůvodněné podmínky, jako je stabilizační pakt pro monetární unii.¹¹ Občané zde nejsou proto, aby sloužili svým ekonomikám, stejně jako politikové bankéřům. Zde jsou reprezentovány širší zájmy. Proti nové ortodoxii by měli sociální vědci poukázat na to, že není nutné odepsat politiku a skutečně existující možnosti pro běžné občanství a solidaritu pomocí odkazu na individualizaci a globalizaci. Není žádný vztah s nulovým výsledkem mezi individuí a rodinou/komunitou, ani mezi sociálním státem a nadnárodními režimy. Sociální výzkum má historickou odpovědnost za poskytnutí zbraní slabým, to jest většině současných občanů. Měl by otevřít intelektuální prostor pro demaskování ducha Milтона Friedmana.

Přeložily Klára Hermanová a Simona Perušičová

DON KALB vystudoval historickou antropologii. Působí jako docent sociálních věd na Utrechtské univerzitě v Holandsku. Zabývá se ekonomickým vývojem, otázkami tříd ve vztahu ke globalizaci a lokálním poměrům. Je šéfredaktorem holandského antropologického časopisu Focaal. Naposledy

¹¹) Ekonom Robin Marris podtrhuje bod, že za současnými podmínkami a důrazem na vzdělání není žádná pomoc pro nezaměstnané, pokud je více prorůstová a méně deflační ekonomická politika fakticky postavena mimo zákon. „Míry strany poptávky“ budou pouze vytvářet vytlačování na pracovních trzích [Marris 1996].

publikoval Expanding Class: Power and Everyday Politics in Industrial Communities, The Netherlands 1850-1950 (Durham and London, Duke University Press 1997).

Literatura

- Anderson, Michael 1980. *Approaches to the History of the Western Family, 1500-1914*. London: Macmillan.
- Anderson, Michael, Frank Bechhofer, Jonathan Gershuny (eds.) 1994. *The Social and Political Economy of the Household*. Oxford: Oxford University Press.
- Arrighi, Giovanni 1994. *The Long Twentieth Century*. London: Verso.
- Atkinson, A. B., Lee Rainwater, T. M. Smeeding 1995. „Income Distributions in OECD Countries.“ Paris: OECD.
- Bairoch, Paul 1996. „Globalization Myths and Relities.“ In *States against Markets – The Limits of Globalization*, ed. by R. Boyer. London: Routledge.
- Bairoch, Paul, R. Kozul-Wright 1996. „Globalization Myths: Some Historical Reflections on Integration, Industrialisation and Growth in the World Economy.“ *Unctad Discussion paper* no. 113.
- Beck, Ulrich 1986. *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Carbonella, August 1996. „Reconstructing histories and geographies.“ In *Historical Anthropology: The Unwaged Debate*, ed. by Don Kalb, Herman Tak, Hans Marks. *Focaal, tijdschrift voor antropologie* (special issue) no. 26/27: 156-167.
- Congdon, Tim 1997. „Election excursions VII – Macro-economic policy.“ *Times Literary Supplement*, 18. 4. 1997: 13.
- Coontz, Stephanie 1988. *The Social Origins of Private Life*. London: Verso.
- Coontz, Stephanie 1992. *The Way we Never Were*. New York: Basic Books.
- Duncan, G. et al. 1995. „Poverty and social assistance dynamics in the United States, Canada, and Europe.“ In *Poverty, Inequality, and the Future of Social Policy*. ed. by K. McFate et al. New York: Russel Sage.
- Employment Outlook* 1996. Paris: OECD.
- Esping Andersen, Gösta (ed.) 1996. *Welfare States in Transition. National Adaptations in Global Economies*. London: Sage.
- Etzioni, Amitai 1995. *The Spirit of Community*. New York: Touchstone, Simon and Schuster.
- Ferge, Zsuzsa 1996. „Freiheit und soziale Sicherheit.“ *Transit*, no. 12: 62-81.
- Gellner, Ernest 1983. *Nations and Nationalism*. Oxford: Basil Blackwell.
- Glazer, Nathan 1988. *The Limits of Social Policy*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hanagan, Mike 1981. *The Logic of Solidarity Artisans and Industrial Workers in three French Towns, 1871-1914*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Hareven, Tamara 1982. *Family Time and Industrial Time*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hartog, Joop 1996. „Dutch Income Inequality in International Perspective.“ Unpublished paper presented at the conference on ‚Globalization and the New Inequality‘, Utrecht University, November 1996.
- Hirst, Paul 1996. „Global market and the possibilities of governance.“ Unpublished paper presented at the conference on ‚Globalization and the New Inequality‘, Utrecht University, November 1996.
- Hirst, Paul, Grahame Thompson 1996. *Globalization in Question*. London: Polity Press.

- Hobsbawm, Eric 1990. *Nations and Nationalism since 1870*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kalb, Don 1997. *Expanding Class: Power and Everyday Politics in Industrial Communities, The Netherlands 1850-1950*. Durham and London: Duke University Press.
- Kalb, Don, Godfried Engbersen, Bart van Steenbergen, Nico Wilterdink 1997. „The Conundrum of Globalization. Inequality, Marginality, and Policy Imperatives in Advanced Welfare States.“ *Netherlands School for Social and Economic Policy Research*, research paper no. 9.
- Katznelson, Ira 1988. „Reflections on Space and the City.“ In *Power, Culture, and Place*, ed. by John Mollenkopf. New York: Russel Sage Foundation.
- Krugman, Paul 1996. *Pop Internationalism*. Cambridge, MA: MIT Press.
- MacFate, K. et al. (eds.) 1995. *Poverty, Inequality, and the Future of Social Policy*. New York: Russel Sage.
- Marris, Robin 1996. *How to Save the Underclass*. London: Macmillan.
- Martin, Hans-Peter, Harald Schumann 1996. *Die Globalisierungsfalle. Der Angriff auf Demokratie und Wohlstand*. Hamburg: Rowohlt.
- Murphy, Craig N. 1994. *International Organization and Industrial Change. Global Governance since 1850*. London: Polity Press.
- Philips, Kevin 1994. *Arrogant Capital: Washington, Wall Street, and the Frustration of America*. New York: Little Brown and Co.
- Rebel, Hermann 1996. „Dispossession in the communal memory.“ In *Historical Anthropology: The Unwaged Debate*, ed. by Don Kalb, Herman Tak, Hans Marks. *Focaal, tijdschrift voor antropologie* (special issue) no. 26/27.
- Ruigrok, Wilfried, Marc van Tulder 1995. *The Logic of International Restructuring*. London: Routledge.
- Sachsse, Christoph 1997. „Grenzen der Solidarität“ *Transit*, no. 13.
- Secombe, Wally 1992. *A Millenium of Family Change: Feudalism to Capitalism in Northwestern Europe*. London: Verso.
- Secombe, Wally 1993. *Weathering the Storm: Working Class Families from the Industrial Revolution to the Fertility Decline*. London: Verso.
- Sider, Gerald 1986. *Culture and Class in Anthropology and History. Newfoundland Illustrations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Smith, Anthony 1995. *Nations and Nationalism in a Global Era*. London: Polity Press.
- Tilly, Charles 1984. *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. New York: Russel Sage Foundation.
- Tilly, Charles, Joan Scott 1978. *Women, Work, and Family*. New York: Basic Books.
- Wilterdink, Nico 1995. „Increasing Income Inequality and Wealth Concentration in the Properous Societies of the West.“ *Studies in Comparative International Development* 30: 3-23.
- Wirth, Louis 1938. „Urbanism as a Way of Life.“ *American Journal of Sociology* 44.
- Wood, Adrian 1994. *North-South Trade, Employment, and Inequality*. Oxford: Clarendon Press.

Vývoj vybraných oborů vzdělání z hlediska genderu

MARTIN HÁJEK

Vydal Sociologický ústav AV ČR,
Jilská 1, Praha 1,
fax (02) 24 22 02 78,
e-mail socmail@soc.cas.cz

Vyšlo v edici „Working Papers“ WP 97:5

Jednotlivé výtisky můžete objednat na výše uvedené adrese

Cena 86,- Kč (5 USD)

Shrnutí: Předkládaná práce analyzuje proces feminizace vzdělávacích oborů v poválečném období a zároveň se pokouší vypátrat konsekvence segregace mužů a žen. V první části je pozornost zaměřena na tři typy škol: odborná učiliště, střední odborné školy a vysoké školy. Po stručném popisu vývoje poměru pohlaví v jednotlivých oborech je přistoupeno k takové analýze segregace, která si všímá jen čistých změn v pohlavní struktuře. Výsledkem je zjištění, že – s výjimkou vysokoškolského školství – naprostá většina absolventů těchto škol prošla vzděláním v pohlavně homogenních skupinách a tato vysoká míra segregace se v průběhu let výrazně nezměnila. V druhé části studie jsou analyzovány konsekvence zmíněné segregace. Ukazuje se, že velké skupiny gender-pohlavně konzistentních respondentů, tzn. muži z maskulinních a ženy z femininních oborů se od sebe svými postoji k práci výrazně neliší. Naproti tomu skupina mužů, kteří prošli femininními obory, a skupina žen, které absolvovaly maskulinní obory, vykazují zřetelné rozdíly v adaptační strategii na své minoritní postavení. Muži se snaží povýšit se nad majoritu, získat vedoucí postavení, zatímco ženy spíše tlumí své ambice a ustupují do pozadí. Práce tímto poukazuje na skutečnost, že sociální fenomén genderu je potřeba studovat v jeho partikulárních situacích a neztotožňovat ho s pohlavím.